

208-92
**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

Тил илими институту

Д.10.07.340 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК 809.434.1:801,56(043.3)

Асирдинова Толкун Жолдошевна

**СИНТАКСИСТИК БИРДИКТЕРДЕГИ
БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТЫН ЭЭРЧИШҮҮ
ЖОЛУНУН НОРМАЛАРЫ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ**

Адистиги 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек-2008

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору,
профессор А.Иманов.

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор А. Турсунов,

филология илимдеринин
кандидаты А. Шаршенбаев.

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасы.

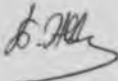
Диссертация 2008-жылы «28» 03 саат «19⁰⁰» Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тилилими институтундагы (теңуюштуруучу – И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д.10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын «26» 02 таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты Б. А. Жайлообаев

I. Иштин жалпы мүнөздөлүшү

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Синтаксиске тиешелүү проблемаларды, маселелерди изилдөөнүн зарылдыгы, анын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү тил илиминде байыртан бери эле сөз болуп келе жатат. Синтаксисдин объектилеринин системасында ошондой маанилүү маселелердин бири сөз айкашы жана сүйлөм деп аталган тилдик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланыштары болуп эсептелет. Кыргыз тил илиминде ушул проблема кенен жана терең изилдене элек.

Лексикалык толук маанилүү жеке сөздөр сөз айкашынын жана андан жогорку деңгээлде сүйлөмдүн курамына киргенде, орун алуу багытына ылайык өзүнөн мурунку, же кийинки сөздөр менен, б.а., чөйрөсүндөгү курчап турган тышкы дүйнө менен грамматикалык карым-катышта болууга тийиш. Мындай сапаттык байланыш болмоюнча сүйлөмдөгү сөз анын (сүйлөмдүн) курулуш материалы, экинчи сөз менен айтканда, структуралык зарыл элементи боло албайт. Ушул негизде алганда, сүйлөм ар кандай сөздөрдүн катар айтылган тизмегинен уюшулбастан, сөз болуп жаткан зат, окуя, кубулуш, аракет, өнүгүү-өсүү процесстерин мүнөздөөгө лексикалык-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы, мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдүн айкашуусунан куралат. Андай айкашуунун составдык элементтеринин ортосунда, сөзсүз, грамматикалык байланыш болот. Демек, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн лексикалык-семантикалык маанилери, ал маанилердин жакындыгы да сөздөрдүн грамматикалык байланышынын өбөлгөсү, калыптануусунун башаты болуп эсептелет.

Ошентип, кандай гана синтаксистик бирдик болбосун, анын курамындагы элементтер (сөздөр) өз ара грамматикалык карым-катышта болору талашсыз чындык экендиги белгилүү. Андай карым-катыш, негизинен, эки катмарда – ички жана тышкы катмарда болот: ички катмар боюнча байланышты тил илиминде сөздөрдүн ички катышы деп да, ошону менен удаа эле сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоо деп да айтат: ал эми сөздөрдүн тышкы катмарын алардын тышкы байланышы деп да кээде грамматикалык тигил же бул каражаттардын негизинде тейленген, ишке ашырылган формалдык байланыш (грамматикалык белгилүү бир формадагы) деп да айтат.

Сөз айкашы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы катмар боюнча байланышынын өзөгү, чындыгында, ички байланышына (катышына) негизделет. Жогоруда эскертилгендей, сөздөрдүн ички байланышын (катышын) аныктаганда, сөзсүз, бир эле учурда анын синтаксистик милдети аныкталат. Синтаксистик тигил же бул бирдиктердин курамындагы сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктаганда бир бүтүндүктү түзүүчү, б.а., сүйлөм мүчөсү деп аталган синтаксистик

категорияны түзүүчү бир нече факторлор, ал факторлордун бирин-бири толуктоочу, колдоочу аракети, экинчи сөз менен айтканда, биргелешкен аракети болот. Дал ушул биргелешкен аракеттин суммасынан сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категория жаралат.

Демек, грамматикалык байланыш - сөздөрдүн синтаксистик милдетинин, б.а., сүйлөм мүчөсү деген категориянын ажырагыс бир бөлүгү.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышы сүйлөм мүчөсү деген категориянын ажырагыс бөлүгү экендиги кыргыз тил илиминде ушул мезгилге чейин такталган эмес. Чындыгын айтканда, сөздөрдүн грамматикалык байланышы синтаксистик түзүлүштүн өзүнчө маселеси катары каралып келген. Дал ушул маселенин баштапкы түйүнүн, өзөктүү уңгусун аныктоо – биздин иликтөө ишибиздин объектисинин *актуалдуулугунун бир бутагы*.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы байланышынын жолдорун бир эле кандидаттык диссертацияда иликтеп чыгуу мүмкүн эмес. Маселенин мына ушул жагын эске алып, биз бул чакан ишибизде сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн тышкы байланышын иликтеп чыгууну гана негизги милдет жана максат катары тандап алдык.

Дагы эскерте кетүүчү жагдай бар. Бул иште сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ички байланышына да (алардын предикативдик ички катышына да) кеңири токтолгон жокпуз. Анткени бул проблеманы чечмелөө үчүн сүйлөм жана анын негизги белгилери жөнүндө – предикативдүүлүк, модалдуулук, коммуникативдүүлүк жана сүйлөмдү калыптандыруучу интонация жөнүндө кененирээк сөз кылууга туура келмек. Бул иш кандидаттык диссертациянын талабына ылайыкталгандыктан, анын объектисин чектеп, чакандап алууну максатка ылайыктуу деп таптык.

Эми диссертациянын темасы жөнүндө. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын ээрчишүү жолу түркологияда ар түрдүү каралып жүрөт: түрк, өзбек ж.б. тил илиминде ээрчишүү байланышына сүйлөм ээси + баяндоочтун жана аныктооч + аныкталгычтын (синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүн: адамдын мамилеси; баланын тили; сөздүн мааниси) байланыштарын кошуп жүрүшсө, кыргыз, казак ж.б. лингвистикасында ээрчишүү деп баш мүчөлөрдүн гана байланышын эсептейт. Ал эми мисал катары көрсөтүлгөн конструкциядагы аныктооч менен аныкталгычтын байланышын байланыштын өзүнчө жолу (таандык байланыш, казак тилинде матасу) деп берип жүрүшөт. Саха (якут) лингвистикасында ушул эле конструкциянын түгөйлөрүнүн байланышын башкарууга кошуп берген¹.

Грамматикалык байланыштын башка жолдорунан алдаканча көлөмдүү жана колдонулушунда олку-солку жактары көп, ошону

менен бирге анын айрым нормаларын мындай же тигиндей деп кесе айтууга мүмкүн болбогон жагдайлары бар, биркыйла чиеленишкен байланыш жолу болгондуктан, *бул маселени диссертациялык иликтөөнүн өзүнчө темасы катары (объектиси) алууга туура келди*.

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланышы, аны тейлөөчү каражатынын негизинде гана чечилчү маселе эмес. Ал сүйлөм деп аталган татаал проблеманын грамматикалык бардык табияты менен гана эмес, морфологиянын (сөз түркүмдөрү, аларга мүнөздүү категориялар), лексикологиянын (толук маанилүү сөздөр, кызматчы сөздөр, алардын сүйлөм тутумундагы семантикасы) объектилери менен да тыгыз карым-катышта талдана турган маселе болуп эсептелет. Талдоого алынып жаткан маселенин мына ушул жагдайы теманын актуалдуулугунун борборун түзөт.

Изилдөөнүн максаты - грамматикалык байланыштардын системасында сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсүнүн негизги, жогорку даражалуу, б.а., грамматикалык байланыштардын башка жолдорунун таяныч борбору болуудагы орду аныктоо менен бирге сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категориянын жаралышынын, калыптануусунун маанилүү бөлүгү экендигин жана оозеки, жазуу кебинин стилистикалык нормаларга төп келишинин башкы каражаттарынан экендигин белгилеп берүү; бул максатты кыргыз тилинин бай материалдарын талдап тыгуу менен бирге жүзөгө ашыруу. Аталган негизги максатка жетүү үчүн *төмөнкүдөй милдеттер коюлду*:

-Биринчи кезекте иштин темасынын жүзүн ача турган, ынанымдуу жана юридикалык жактан күбөлөндүрө турган материалдарды кыргыз адабий тилинин бардык жанрларынан, функционалдык стилистиканын бардык түрлөрүнөн жыйнап, аларды тематикасы боюнча классификациялап чыгуу;

-Ушунун негизинде баш мүчөлөрдүн сөз түркүмдөрү менен болгон катышын эске алып, ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү грамматикалык категориялардын ээрчишүү байланышына тийгизген таасирин аныктоо;

-Тигил же бул баш мүчөнүн милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табиятына негизделген жана ошол табиятка жараша калыптанган ээрчишүү байланышынын мүнөзүн –толук ээрчишүүнү, толук эмес (жарым-жартылай) ээрчишүүнү, логикалык жактан (жак, сан, каражаттары катышпаган) ээрчишүүнү аныктоо;

-Адабий тилдин нормасына ылайык төп сүйлөө, төп жазууда, б.а., стилистиканын тилде иштелип чыккан чен-өлчөмүн сактоодо ээрчишүү байланышынын аткарган милдетин аныктоо;

-Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышынын грамматикалык башка категориялар менен –жөндөмө, таандык, сан, жак, сүйлөм мүчөсү, сөз тартиби ж.б. менен –карым-катышын аныктоо;

¹ Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1950, 39-бет

-Ээрчишүү байланышынын мүнөзүнө ылайык колдонулуш жыштыгын белгилөө;

-Ээрчишүү байланышы сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн тышкы байланышы гана болбостон, баш мүчөлөрдүн бардык турпаты, белгилери, формалары, баш мүчөлөрдүн лексикалык – грамматикалык базалары, алардын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү менен органикалык байланышта экендигин аныктоо.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн орчундуу проблемаларынын бири болуп эсептелген грамматикалык багыныңкы байланыш, анын ээрчишүү жолдорунун илимий- теориялык негиздерин иликтеп чыгуу белгилүү даражада кыргыз лингвистикасына кошкон салым болуп эсептелет. Сөз болуп жаткан маселенин тил илиминин өңүтүндө иликтенип чыгышы илим тармактарынын (кеп маданияты, лингвистикалык стилистика) байланышында да тиешелүү орунду ээлейт.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү нормаларынын иликтенип чыгышы окуу жайлары үчүн түзүлгөн грамматикаларда гана эмес, илимий грамматикада, адистик курс, адистик семинарларда пайдаланыларынан шек саноого болбойт.

Иштин илимий жаңылыгы. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын тейлей турган грамматикалык каражаттар – жак, сан категориялары (бул түрк тилдеринде байыртан бери эле белгилүү), логикалык байланыш, анын лексикалык-грамматикалык категориялар менен карым-катышы, атооч жөндөмөсү, баш мүчөлөрдүн орун тартиби жана интонация менен шартталышы кыргыз тил илиминде биринчи жолу толук мүнөздөлдү.

Ээрчишүү байланышынын синтетикалык (морфологиялык) жана аналитикалык (синтаксистик) каражаттарынын бир эле учурда эки милдетти – байланыштыруучу каражаттын жана баш мүчөлөрдүн грамматикалык формасынын милдетин аткарышы жөнүндө да биринчи жолу илимий маалыматтар берилди. Сүйлөм ээсине караганда баяндоочтун формаларынын көп экендиги, ошонун натыйжасында ээрчишүү байланышынын түрдүү өзгөчөлүктөрүнүн болушу аныкталды.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн тышкы байланышы (ээрчишүү) эки тараптуу – ээ жана баяндооч тараптуу –болору, ошондой болсо да, көбүнчө баяндооч тарабынан жүзөгө ашырылары биринчи жолу так белгиленди.

Баш мүчөлөр сүйлөмдүн уюшулушунун негизи болгондуктан, алардын ээрчишүү байланышы сүйлөмдүн түзүлүшүн, түрлөрүн, ар бир түрүнө мүнөздүү өтө эле ар түрдүү конструкцияларын аныктоонун омоктуу, белсемдүү белгилеринин бири экендиги баяндалды.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү жолу грамматикалык бир кыйла категориялар менен органикалык байланышта болору аныкталды.

Баш мүчөлөрдүн ээрчишүү жолу грамматикалык багыныңкы байланыштын башка түрлөрүнүн базасы экендиги жөнүндө биринчи жолу маалымат берилди.

Сүйлөм ээсинин милдетин аткарган бир эле сөз түркүмүнүн түрлөрү (семантикалык топтору), баяндоочтук милдет аткарган этиштин ыңгайлары, мамиле этиштер, этиштин чактарынын ээрчишүүсүндөгү өзгөчөлүктөр жөнүндө биринчи жолу кабар берилди.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы сүйлөм деп аталган синтаксистик бирдиктин структурасында гана аныкталат.

Сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын түрдүү жолдорунун системасында сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы – ары негизги, ары базалык мүнөздөгү байланыш.

2. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табияты менен органикалык карым-катышта талдаганда гана анын нормаларын аныктоого болот.

3. Этиштик жана атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсүндө спецификалык айрым өзгөчөлүктөр бар.

Атоочтук баяндоочтор сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча гана грамматикалык байланышта болбостон, логикалык жактан да байланышат.

4. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн логикалык байланышка жана атооч жөндөмөсүндө туруп байланышууга (жөндөмө боюнча ээрчишүүсүнө) караганда жак, сан боюнча байланышуусу негизги каражат катары колдонулушу жагынан басымдуу.

5. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы эки тараптуу болору белгилүү, ошондой болсо да, көбүнчө баяндооч тарабынан жүзөгө ашырылышы басымдуулук кылат.

Баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсүнүн мүнөзү (толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү) бирдей эмес: сан боюнча ээрчишүүгө караганда жак боюнча ээрчишүүсү туруктуу мүнөздө болот.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Диссертациялык иштин методологиялык жалпы негизин жалпы тил илими, анын бир канаты болгон түркологиянын илимий жетишкендиктери, андагы жоболор, жыйынтыктар түздү.

Иш азыркы кыргыз тилин изилдөөгө багытталгандыктан, синхрондук баяндама, мүнөздөмө метод боюнча жүзөгө ашырылды. Тилдик материалдар салттуу грамматиканын көзкарашы боюнча системалаштырылып, аталган сыпаттама, баяндама ыкманын негизинде, ырааттуулук принцибинде жыйынтыкталды.

Баш мүчөлөрдүн ээрчишүү нормаларынын айрым олку-солку, же бирдей эле формадагы баш мүчөлөрдүн удаалаш, тендеш колдонулуштарын талдаган учурда стилистикалык калыпташкан

норманы сактоо, структуралык-семантикалык талдоолор, конструкциялык, парадигматикалык (бир эле конструкцияны түрлөндүрүү, окшош бир нече варианттарды түзүү) ыкмалары да колдонулду. Ошону менен бирге тилдик материалдарды талдап сыпаттоодо анализ, синтез жана жалпылоо методдору да эске алынды.

Диссертациялык иштин апробацияланышы.

Иштин мазмунун мүнөздөп берүү максатында төмөндөгүдөй макалалар улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жарыяланды.

1. Сөздөрдүн синтаксистик багынынкы байланышынын жолдору. //Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2005, №8. 54-62-б.

2. Синтаксистик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланышынын жалпы маселелери. //Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2005, №8. 63-69-б.

3. Этиштик баяндоочтун субстантивация кубулушуна дуушар болгон сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши. //Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2005, №9. 125-134-б.

4. Этиштик баяндоочтун зат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары. //Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2005, №9. 134-140-б.

5. Эркин сөз айкашы жана жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышы. //Вестник Иссыккульского университета. –Каракол, 2005, №13. 186-193-б. (Профессор Ж.Мамытовдун 70 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери” аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда “Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышынын нормалары жана принциптери” деген темада доклад жасалды).

Диссертациялык иштин түзүлүшү.

Иш киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган илимий адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, иштин көздөгөн максаты жана алдыга койгон милдеттери, илимий салымы жана жаңылыктары, теориялык жана практикалык маанилери, иштин методологиялык негизи жана методдору жөнүндө кыскача сөз болот.

Иштин биринчи главасы «Синтаксистик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын жалпы маселелери» деп аталып, анда эркин сөз айкаштары менен жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын окшоштуктары, алардын айрымдарынын ээрчишүүнүн принцибине окшоштугу, ошондон улам сөздөрдүн жалпы эле багынынкы байланышынын жолдору жөнүндө кеңири түшүнүктөр берилет. Бул түшүнүктөр «Эркин сөз айкашы жана жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары», «Сөздөрдүн синтаксистик багынынкы байланышынын жолдору» деген темаларда чечмеленди.

Биринчи темачада сөздөрдүн синтаксистик байланыштары оболу эркин сөз айкаштарынын грамматикалык табияты – анын мүнөздүү белгилери, нормалары, айкашуу ыкмалары, түгөйлөрүнүн өз ара катыштары жана башкалар менен, андан улам сөз айкаштарынын кадыресе толук маанилүү сөзгө жана сүйлөмгө болгон мамилеси менен карым-катышта иликтене тургандыгы жөнүндө маалымат берилген. Анткени сөз айкашы менен сүйлөмдүн өзүнө гана таандык сапаттык белгилерин, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, так ажыратпай туруп, алардын структуралык элементтеринин синтаксистик байланыштарынын тыгыз биримдиктеги окшоштуктарын жана айрым бөтөнчөлүктөрүн аныктоо мүмкүн эмес. Тактап айтканда, чакан өлчөмдөгү бүтүндүн (сүйлөмдүн) тутумундагы грамматикалык-семантикалык бөлүктөрүнүн (сөз айкаштарынын) табиятын аныктоо бүтүндүн жаралышын, калыптанышын, өркүндөшүн аныктоонун фундаменталдык өбөлгөсү болсо, бүтүндүн (сүйлөмдүн) табиятын аныктоо үчүн, сөзсүз, анын бөлүктөрүнүн жаралыш маңызы, сыры (жаралыш дүйнөсү) аныкталууга тийиш.

Экинчи темачада сөздөрдүн синтаксистик багынынкы байланышынын жолдору эркин сөз айкашы жана сүйлөмдүн грамматикалык табиятынын негизинде эки деңгээлде - чектелген чакан деңгээлде (сөз айкашынын деңгээлинде) жана жогорку деңгээлде (сүйлөм деңгээлинде) – талдоого алынды.

Сөз айкаштары, анын бардык түрлөрү – этиштик, атоочтук, тактоочтук сөз айкаштары сүйлөмдүн карамагына түшкөндө грамматикалык жана сапаттык жактан айырмачылыктары, синтаксистик байланыштын сүйлөмгө гана мүнөздүү түрлөрү жана жолдору, сүйлөм тутумундагы өзгөчө конструкциялардын багындыруучу сөз менен байланыштары, жаңы сапатка өтөт, анткени ал (сөз айкашы) сүйлөмдүн структуралык ички элементтери болуу менен, биринчиден, функционалдык баштапкы касиетинен (атоо мүмкүнчүлүгүнөн) коммуникативдик милдетти уюштуруучу элементардык каражат болуу мүмкүнчүлүгүнө жетет. Бул жагынан алганда, сөз айкаштары сүйлөм деп аталган синтаксистик бирдикти түзүүчү структуралык элемент болгондуктан, бүтүн бир организмдин (бүтүндөй сүйлөмдүн) органикалык бөлүгү болуп эсептелгендиктен, эми анын грамматикалык табияты – түгөйлөрүнүн синтаксистик байланыштары, кабыл алган грамматикалык формалары, түгөйлөрүнүн орун алуу багыттары, грамматикалык түзүлүшү, ал турсун, түгөйлөрүнүн семантикалык катыштары - жогорку жаңы деңгээлде, б.а., сүйлөмдүн деңгээлинде каралат. Мына ушул негизде сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдеттери, сүйлөм мүчөсү деген милдети, аныкталат. Ал эми сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категория сөз айкашына эмес, сүйлөмгө гана тиешелүү категория экендиги синтаксис жөнүндөгү илимде талашсыз такталгандыгы белгилүү. Экинчиден, сөз айкаштары

сүйлөмдүн карамагына түшкөндө анын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышынын чөйрөсү, б.а., курчал турган тышкы дүйнө менен байланышы кеңейип, сүйлөм тутумунда өзүнөн кийинки сөз менен да, өзүнөн мурда орун алган сөз менен да семантикалык-грамматикалык жактан карым-катышта болот.

Сүйлөм болсо байланыштуу кептин пикир алышууга жана тыянактоочу чакан ойду билдирүүгө жарактуу өлчөлүү бирдиги катары бир, же бир нече сөз айкаштарынын базасында курулат. Сүйлөм канча сөз айкашынын базасында уюшулбасын анын грамматикалык негизин түзүүчү өзгөчө сөз айкашы, б.а., сүйлөмгө сүйлөмдүк касиет, белги болуучу баш мүчөлөрдүн –ээ менен баяндоочтун айкашы болууга тийиш.

Сүйлөм ээсинин морфологиялык негизги базасы зат атооч болгондуктан, анын багынычтуу түгөйү аныктоочтук милдет аткарат. Аныктооч болсо аныкталгыч зат менен эки түрдүү жол боюнча - таандык байланыш жана ыкташуу жолу боюнча байланышат. Кыргыз тилинде байланыштын бул эки жолунун колдонулуш жыштыгы бирдей эмес: таандык байланышка караганда (булактын суусу, жакшынын сөзү) ыкташуу жолу көп колдонулат.

Зат атоочтук ээ менен ыкташа байланышкан сөздөрдүн байланыш мүнөзү бекем болорун белгилей кетүү зарыл. Алардын бекем байланышы орун тартибинин өзгөрбөй, туруктуу болушу менен шартталган.

Ыкташуу жолу боюнча сөздөр этиш менен деле байланыша берет. Бирок этишке ыкташкан сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык базасына ылайык алардын байланыш мүнөзү эки түрдүү болору байкалат: багындыруучу этиш менен бекем жана бошоң байланышат. Эгерде ыкташкан сөз сын атооч, сан атооч, зат атоочтон, же сыпат тактоочтон болсо, алар этиштин дал алдынан орун алат да, бекем байланышат. Жайгашуунун бул багыты туруктуу болот: *Жакшы сүйлө, жан эрисин («Ой гүлдөрү»)*. Эки доо бир келсе, амалыңдын кеткени (макал). Көп суур ийин казбайт, ийин казса да кең казбайт (макал). Азыркы реактивдүү самолеттор үндөн да ылдам учат.

Эгерде этишке ыкташкан сөз мезгил, орун тактоочтон, чакчыл түрмөктөрдөн болсо, алардын ыкташуу байланышы мүнөзү боюнча бошоң болору байкалат. Мындай сөздөрдүн орду өзгөрмөлүү келет: *Балам, бир кезде табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын байкаарсың («Ой гүлдөрү»)*. –*Бир кезде, балам, табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын байкаарсың.* –*Балам, табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын биркезде байкаарсың ж.б.* Ошентип, сүйлөмдүн аныктооч мүчөсү, негизинен, ээнин зонасындагы айкындооч мүчө болсо, толуктооч жана бышыктооч баяндоочтун, айрыкча этиштик баяндоочтун зонасындагы айкындооч мүчөлөр болуп эсептелет.

Багыныңкы байланыштын башкаруу жолу баяндоочтун

зонасындагы багынычтуу топтордун синтаксистик милдеттери менен ажырагыс түрдө бирге каралууга тийиш, анткени башкаруу байланышынын бирдей эле формасында турган сөздөр сүйлөмдө толуктоочтук да, бышыктоочтук да милдет аткарышы мүмкүн. Сүйлөмдүн бул эки айкындооч мүчөсүнүн башкаруу жолу боюнча байланышынын жалпы принциптери бирдей, окшош.

Жогоруда биз сөздөрдүн багыныңкы байланышынын айрым жолдоруна - таандык байланышка, ыкташууга жана башкарууга - жаңыча өңүттө, байланыштын тигил же бул жолдору боюнча колдонулган сөздөрдүн синтаксистик милдетинин өңүтүндө, ошондон улам грамматикалык байланышты көбүнчө сүйлөмдүн структурасында учкай сөз кылдык.

Экинчи глава «Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышынын нормалары жана принциптери» деп аталып, анда ар башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтордун ээрчишүү өзгөчөлүктөрү, мүнөзү талдоого алынды. Байкоого караганда, баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсүндө алардын милдетин аткарган сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык табияты олуттуу милдет аткаргандыктан, ар бир сөз түркүмүнүн семантикалык топторун өз-өзүнчө иликтөөгө туура келди.

Этиштик баяндоочтун жактама ат атоочтук ээни жак жана сан боюнча ээрчип айтылышы.

Эскертүү иретинде. Ээрчишүү деген термин кыргыз тил илиминде такталган. Ошондой болсо да, ээрчишүү деген сөздүн лексикалык маанисин эске алганда (жолоочуну ээрчиген ит, ээни ээрчиген бала), баш мүчөлөрдүн синтаксистик байланышына бир аз коошпой калат экен. Анткени ээрчишүүнүн принциби боюнча багындыруучу түгөй болуп эсептелген сүйлөм ээси кайсы жакта, кандай санда колдонулса, дайыма ага багынычтуу болгон баяндооч да дал ошол жакта, дал ошондой санда болушу керек. Бул - ээрчишүүнүн эң негизги, биринчи даражадагы принциби. Ээрчишүү байланышы ушул өңүт боюнча гана талданууга тийиш. Бул принципти жөнөкөй сөз менен чечмелегенде төмөнкүдөй түшүнүү керек: сүйлөм ээси тышкы көрүнүшү боюнча кандай формада турса, баяндооч да дал ошондой формада болушу зарыл. Мындай түшүнүктү ээрчишүү деген оңбу, же окшошуу деген ылайыктуубу? Чындыгында, бул - окшошуу. Бул терминдин мааниси ушундай болсо да, биз кыргыз тили боюнча кабыл алынган программадагы терминди колдондук.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын тейлөөчү негизги каражаты - жак жана сан категориялары. Жак мүчөлөр бир эле учурда жакты да, санды да билдире тургандыгы белгилүү. Ушул каражат жалганан сөздөрдүн айкашуусунда эки тараптуу талап жана катыш болот, б.а., белгилүү бир жакта турган багындыруучу түгөй багынычтуу түгөйдүн дал ошол жакта жана санда болушун талап кылса, өз кезегинде багынычтуу түгөй да багындыруучу түгөйдүн

грамматикалык белгилүү бир формада болушун талап кылат. Маселен, предикативдик катыштагы сөз айкаштарында багындыруучу түгөй сүйлөм ээси болсо, багынычтуу түгөйү – баяндооч. Бул – өзгөрбөй турган аксиома. Мындай айкашта сүйлөм ээси жак жана сан боюнча кандай формада турса, баяндоочтун ошондой формада турушу талап кылынат. Бул ээрчишүү байланышынын негизги принциби да, нормасы да болуп эсептелет. Ушул эле норма кыргыз тилинин стилистикалык нормасынын өзөктүү базасын түзөт. Өз кезегинде баяндооч да ээнин белгилүү бир формада турушун – жак, сан гана эмес, атооч жөндөмөдө болушун – талап кылат. Атооч жөндөмөсү ээнин жеке, эң башкы формасы, анткени баяндооч дал ошол жөндөмөдөгү ээ менен гана предикаттык катыш түзүп, ээнин гана түрдүү белгиси катары кызмат аткарат.

Жактама ат атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, баяндооч кайсы сөз түркүмүнөн болбосун, ага жак мүчө жалганып айтылат. Чындыгында, I жана II жак боюнча түшүнүк, негизинен адамзатка байланыштуу колдонулат. Ал эми III жак маанилери боюнча универсалдуу: адамдарды гана эмес, башка жандуу, жансыз нерселерди, окуяны, кубулушту ж.б. билдире берет. Жак категориясынын мындай түрдүү маанилери алардын морфологиялык каражаттарынын ар түрдүүлүгү менен берилет: I жак –мын, -быз; II жак –сың, -сыңар, -сыз, -сыздар; III жак –т -ыш –а –т.

Жак мүчө жалганган сөз сүйлөмдө синтаксистик бир гана милдетти, баяндоочтук милдетти аткарат. Ушул негизде жак мүчөлөрүн түркологияда баяндоочтук мүчө деп да айтат.

Жактама ат атоочтор затты үч жактын бири аркылуу көрсөтөт. Ушул көрүнүш сүйлөм ээсинин милдетин аткарган жактама ат атоочтун белгиси катары колдонулган баяндоочко да түздөн-түз таасир кылып, дал ошол жакта, ошондой санда болушун талап кылат. Мындай жагдайда баш мүчөлөр толук ээрчишет: *Сен ылымсанашкан жоро-жолдошторунду жашырбай айтып берсең, мен сенин ким экениңди, кандай жолдо жүргөнүңдү айтып берем (накыл сөз)*. Диссертациялык иште жак мүчөлөрдүн толук жана кыскарган түрлөрү, ээрчишүүдөгү айрым оош-кыйыштар жөнүндө толук маалымат берилген.

Ат атоочтун семантикалык башка түрлөрү деле сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Маселен, ээнин милдетин жакчыл таандык мүчөлөр жалганган өзүм, өзүбүз, өзүң, өзүңөр, өзүңүз, өзүңүздөр деген ат атоочтор аткаrsa, этиштик баяндоочтор жак жана сан боюнча сүйлөм ээсин толук ээрчип айтылат: *Бирбоор тааныш элбиз, ошондуктан чакыруусу, шылтоосу жок эле өзүм келдим (А. Саспгев)*.

Сүйлөм ээсинин милдетин шилтеме, сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз ат атоочтор да аткарат. Ат атоочтун бул түрлөрү, негизинен, сүйлөм тутумунда формалдык түрдө III жакта колдонулат. Ошол себептүү этиштик баяндоочтор да III жак боюнча ээни ээрчип

айтылат: 1) *Адам таңкаларлык сөздү ошол эле айтат (К. Баялинов)*. 2) *Ороктон качкан сарттай болуп, тээтигиси, элдин көңүлүн айнытып жарытылуу иштебейт экен да (Т. Сыдыкбеков)*. 3) *Кечээ мектепке ким келди?* 4) *Алардын баары бизге илгертеден бери катташып турат (К. Жантөшев)*. 5) *Бизде эчким, эчнерсе унутулбайт («Кыргыз туусу»)*.

Ат атоочтун бул түрлөрүнө жакчыл таандык мүчөлөр жалганып айтылган учурда деле, этиштик баяндоочтор, негизинен, III жакта колдонулат.

Этиштик баяндоочтун зат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары.

Жалпы эле зат атоочтор ээнин милдетин аткарганда, этиштик баяндоочторду жак жана сан боюнча ээрчитет. Ошондой болсо да, зат атоочтук ээлердин этиштик баяндоочторго жак жагынан да, сан жагынан болгон мамилеси бирдей эмес: көптүк санда колдонулган зат атоочтук ээ, стилистикалык нормаларга ылайык, айрым жагдайларда баяндоочтун да көптүк санда колдонулушун талап кылса, бирде талап кылбаган учурлары да кездешет. Мындай көрүнүш кокустук, же стилистикалык башаламандык эмес. Ал - кыргыз тилинин стилистикалык нормасында калыптанып калган, калк тарабынан толук кабыл алынып калган көрүнүш.

Түрк тилдеринде этиштик баяндоочтордун жалпы эле зат атоочтук ээни жак боюнча ээрчип айтылыш I туруктуу мүнөздө.

Зат атоочтун жакталышында анын III жагынын мүчөсү жок болгондуктан, ал дайыма үчүнчү жакта деп эсептелинет: *Кыжыры келген Бостон ордуна тура калды (Ч. Айтматов)*.

Кыргыз тилинде этиштик баяндоочтордун зат атоочтук ээни сан боюнча ээрчип айтылышында туруктуу калыпка түшө элек айрым олку-солкулуктар кездешет: бирде жак, сан боюнча ылайыкташпай айтылат. Буга стилистикада жол берилет. Бул маселеде айныксыз бир калыпка түшкөн көрүнүш болбогондуктан, зат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүүсүн дайыма ушундай болот: ээрчишүүнүн бул учуру туура; ал - кыргыз тили үчүн эреже, норма, же ал норманын бузулушу деп кесе айтууга мүмкүн болбогон учурлар кездешкендиктен, биз иликтөө ишибизде факт-материалдардын статистикалык жыштыгына, б.а., сан боюнча ээрчишүүнүн көбүрөөк колдонулуп жүрүшүнө басым жасадык.

Диссертациялык иште зат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүү нормаларынын жети учуру жөнүндө жана этиштик баяндоочтун жансыз заттардын аттарынан уюшулган сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүү жөнүндө маалыматтар берилди.

Этиштик баяндоочтун зат ордуна колдонулган сөздөрдөн уюшулган сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсү.

Зат ордуна колдонулган чамалама сандар ээнин милдетин аткарганда, этиштик баяндоочтор III жак боюнча туруктуу түрдө ээрчип айтылат, анткени кадыресе зат атоочтор сыяктуу эле чамалама

сан атоочтук ээ да, стилдик нормага ылайык III жакта колдонулат. Ал эми мындай баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсүндө бирбеткейлик жок: көптүк сан боюнча баш мүчөлөр бирде ээрчип айтылса, бирде ээрчибестен, ээ көптүк санда айтылса да, баяндооч жекелик санда колдонула берет. Байкоого караганда, баяндоочтун жекелик санда колдонулушу жыштыгы жагынан басымдуулук кылат: *Капысынан кол салуу болсо да, басмачылардын үч-төртү токойго кире качууга үлдүрдү (К. Жантөшев).*

Эсептик сан атоочтор логикалык жактан көптүк мааниде болсо да, этиштик баяндооч менен жекелик сан боюнча байланышат: *Он отузга берди, отуз жалманбетке берди, жалманбет жардан алыс кулатып жиберди (табышмак).*

Эзнин милдетин аткарган эсептик санга жекелик таандык мүчө жалганып айтылса, этиштик баяндооч жекелик санда айтылат: *Он беши келсин. Онуң иште ж.б.*

Ээ милдетиндеги эсептик санга көптүк санды билдирген таандык мүчө жалганса, этиштик баяндооч да көптүк санда колдонулат: *Онунар калгыла (Онунар кал болуп айтылбайт).*

Иреттик сан зат ордуна колдонулуп, эзнин милдетин аткарсан, логикалык жактан көптүк мааниде экендигине карабастан, жеке бир гана жакты (аракет кылуучу бир гана жак, бир гана тарап –лицо) билдиргендиктен, этиштик баяндооч жекелик сан боюнча гана ээрчип айтылат: *Аттарды чубатуудан өткөргөндө үчүнчүсү оң бутунан сыдыгып чыкты... (санжырадан).*

Жамдама сан атоочтор эзнин милдетин аткарганда, алар формалдык жактан III жакта, ал эми мааниси жагынан бир бүтүндүктү билдирип тургандыктан, этиштик баяндоочтор III жак, жекелик сан боюнча ээрчип айтылат: *Төрт киши: экөө басса, экөө тураг (табышмак).*

Диссертациялык иште мындай баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсүндөгү айрым өзгөчөлүктөр жөнүндө толук маалымат берилген.

Бөлчөк сандар эзнин милдетин аткарганда, этиштик баяндооч ээни III жак боюнча ээрчийт. Ал эми сан боюнча удаалаш айтылат: жекелик санда туруп да, көптүк санда туруп да айтыла берет: *Азыркы мезгилде бүткүл дүйнөлүк продукциянын бештен бири АКШда өндүрүлөт.*

Зат ордуна колдонулган сын атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун ээрчишүүсүндө бирбеткейлик бар. Сын атоочтун кандай түрү (сапаттык, катыштык сын), кандай даражасы (жай, басандатма, салыштырма, күчөтмө даража) болбосун, алардын зат ордуна колдонулушу мүмкүнчүлүктөрү бирдей. Алар эзнин милдетин аткарганда дайыма III жакта турат, анткени ал дал ушул жактагы зат атоочтун ордуна колдонулат: *Жакшы жалган сүйлөбөйт.*

Атоочтук зат ордуна колдонулганда, зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү каражаттар менен өзгөрөт, ошондой эле жекелик, көптүк

санда колдонулат. Атоочтуктан уюшулган ээ жекелик санда колдонулса, этиштик баяндооч дайыма бир калыпта III жакта, жекелик санда айтылат: *Көл жашаган билбейт, көптү көргөн билет (макал).*

Атоочтуктарга -лар мүчөсү жалганып, көптүк санды билдирсе, же ага таандык мүчөлөр жалганып айтылса, этиштик баяндоочтор жекелик санда туруп да, көптүк санда туруп да айтыла берет. Бирок жекелик санда турушу көбүрөөк кездешет.

Этиштин башка формаларынан айырмаланып, кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин атын билдиргендиктен, аларда өз турпатында эле, б.а., зат атооч менен айкашпаса деле зат мааниси болот. Ошондуктан кыймыл атоочтор зат ордуна колдонулбай, өз бетинче атооч жөндөмөсүндө туруп, эзнин милдетин аткарат. Мындай жагдайда алардын эзнин милдетин аткарышы адам аттары, адамга карата колдонулган сөздөрдөн башка жандуу, жансыз зат атоочтордон уюшулган сүйлөм ээси менен этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчишүүсүнөн олуттуу айырмасы жок: жак боюнча туруктуу абалда III жакта колдонулса, сан боюнча жекелик санда айтылат: *Алыш-бериш жолдоштуктан башталат... (накыл сөз).*

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөм ээси менен этиштик баяндоочтун ээрчишүүсү көбүнчө эзнин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, б.а., анын грамматикалык табияты менен байланыштуу экендиги байкалат.

Кыргыз тилинде этиштик баяндоочтун сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчип айтылышы туруктуу мүнөздө болсо, сан боюнча ээрчишүүсү өзгөрмөлүү: бирде сан боюнча толук ээрчип айтылса, бирде толук ээрчибейт (көбүнчө көптүк санда). Тилдеги мындай көрүнүштүн өзүнчө жол- жоболору, мыйзамдуу өлчөмү, чени, эрежеси, нормасы бар экендиги жөнүндө диссертациялык иште маалыматтар берилди.

III главада атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары иликтенди.

Зат атооч баяндоочтук милдет аткарганда, грамматикалык артүрдүү формада кездешет: жак, көптүк сан, таандык, атооч жана мейкиндик жөндөмө мүчөлөрү жалганган формада айтылат.

Зат атоочтук баяндоочтун ээни ээрчишүүсүн анын көрсөтүлгөн категорияларынын негизинде гана туура аныктоого болот.

Жак мүчөсү жалганган зат атоочтор сүйлөмдө баяндоочтук гана милдетти аткарат. Мындай учурда сүйлөм ээси жактама ат атоочтон болот. Пикир алышуу процессинде I жана II жак мүнөздүү түрдө адамды гана билдирет: *Мен учкучмун. Биз учкучпуз. Сен учкучсун ж.б.* Мындай жагдайда сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жак, сан боюнча толук ээрчишет (окшошот).

Диссертациялык иште I, II жактагы ат атоочтук ээ менен атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтордун ээрчишүүсү, анын өзгөчөлүктөрү жөнүндө да сөз болгон.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, грамматикалык формасы боюнча сүйлөм ээси менен окшош болот. Мындай учурда баш мүчөлөр жак, сан жана жөндөмө боюнча ээрчишип (окшошуп) айтылат. Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун баяндоочтук милдет аткарышы сүйлөмдүн өзгөчө бир конструкциясында, б.а., баш мүчөлөрдүн жөндөмө формасынын бирдей болгон конструкциясында гана кездешет: *Чындык анткорлор менен эки жүздүүлөргө жакпай турган күзгү* (Ф. Шиллер).

Сүйлөмдө жактама ат атоочтон башка ат атоочтун семантикалык бардык топтору – шилтеме, сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз ат атоочтор – формалдуу түрдө III жакта колдонулат, ага ылайык зат атоочтук баяндоочтор жак боюнча ээрчип айтылат.

Мейкиндик жөндөмөлөрдөгү зат атоочтор да баяндоочтук милдет аткарат. Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор сүйлөмдүн чектелүү конструкцияларында гана баяндоочтук милдет аткарат.

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, ээнини бир калыптагы орундук, мейкиндик абалын, айрым учурда ээ аркылуу туюндурулган заттын, белгинин, сапаттын кимде, эмнеде экендигин, же себеп, мезгил кырдаалын билдирип, формалдуу түрдө дайыма III жакта деп эсептелинет: *Тулпар тушунда, күлдүк кунуңда* (макал).

Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши, негизинен, башка мейкиндик жөндөмөлөрдөгү баяндоочторго окшош эркин мүнөздө болот, б.а., ээни толук ээрчип да, же жарым-жартылай ээрчип да айтыла берет: *Бадалдын ажалы балтадан* (макал). *Ыбрай да чон комузчулардан* (К. Күмүшалиев).

Кызматчы сөздөр, көмөкчү этиштер тизмектелип айтылган зат атоочтук баяндоочтор эки түрдүү калыпта кездешет: а) жак мүчөлөрү жалганган түрүндө (*Мен сендей акын эмесмин*); б) зат атооч менен өзгөрүүсүз тизмектелип айтылган түрүндө (*Жаман дос келеке сыяктуу...*). Бул эки учурда баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын мүнөзү бирдей эмес: биринчи учурда баш мүчөлөр толук ээрчишсе, экинчи учурда эркин ээрчишет, б.а., бирде толук ээрчишсе, бирде жарым-жартылай ээрчишет.

Сын атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, дайыма ээден кийин, сүйлөмдүн бүткөн чегинде жайгашат. Сын атоочтук баяндоочтор сүйлөм ээси менен логикалык жактан (мааниси боюнча) ээрчишүү жолу боюнча байланышат.

Сын атооч баяндоочтук милдет аткарганда, негизинен, эки түрдүү мааниде колдонулат: кадыресе сын маанисинде, зат ордуна колдонулуу жагдайында. Мындай маанилерде колдонулганда алардын ээни ээрчишүүсүндө өзгөчөлүк бар: өзүнүн табигый маанисинде турганда сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жөндөмө, жак, сан ж.б.) менен өзгөрбөйт; мындай шартта ээни жак, сан боюнча ээрчибейт;

ээни маани жактан гана (логикалык жактан) ээрчип айтылып, анын сындык бардык белгилерин билдирет: *Эти уздай апшак* (Ж. Медетов).

Сүйлөмдүн белгилүү бир конструкцияларында сан атоочтор да баяндоочтук милдет аткарат. Алар сүйлөмдө, негизинен, үч түрдүү мааниде колдонулат: зат менен айкашканда так мааниде; өзүнчө жеке айтылса жалпыланган мааниде жана заттык мааниде. Алар абстрактуу мааниде, же зат ордуна колдонулганда, зат атоочтор сыяктуу эле сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алат.

Сан атоочтун семантикалык бардык топтору баяндоочтук милдет аткарат. Ошондой болсо да, алардын бул милдетте колдонулуш жыштыгы бирдей эмес: баяндоочтук милдетте эсептик, иреттик сандар көбүрөөк колдонулса, калган топтору азыраак кездешет.

Диссертациялык иште эсептик сан атоочтук баяндоочтордун ээрчишүү өзгөчөлүктөрү, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы жөнүндө толук маалыматтар берилген.

Сан атоочтун семантикалык башка топтору – иреттик сан, жамдама сан, чамалама сан, бөлчөк сандар – азыраак болсо да, баяндоочтук милдет аткарган учурлары кездешет. Мындай сүйлөмдөрдө деле баш мүчөлөрдүн жак боюнча ээрчишүүсү (көбүнчө III жакта) туруктуу мүнөздө болгону менен, сан боюнча ээрчишүүсү эркин: сан боюнча ээрчип да, ээрчибей да айтыла берет: *Биз экинчи класста окуп, жаңыдан келген балдар бизинчиде* (К. Үсөнбеков). *Жетимдин атасы – жетөө* (макал). *Эгерде ар бирин бөлүп айта турган болсок, Баткен облусунда бир орунга талапкер болгондор – 4,7; Бишкекте 3...* («Агым»).

Ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарган сүйлөм конструкциялары да кездешет. Дегинкиси, ат атоочтун пикир алышуу процессинде колдонулушу шарттуу. Сөз болуп жаткан нерсе боюнча маектешүүчүлөрдүн маалыматы алдын ала белгилүү болгон шартта, атайы максатта колдонулат.

Жактама ат атоочтор сүйлөмдүн чектелүү конструкциясында гана баяндоочтук милдет аткарат. Анын баяндоочтук милдетин чектеп, аныктап жана калыпташтырып турган грамматикалык негизги белгиси – орун тартиби. Ал сүйлөмдүн эң акырынан, б.а., бүткөн чегинен орун алат. Мындай орун алуу туруктуу мүнөздө болот: *Биздин таянган тообуз – сен жана Алым* (К. Жантөшев).

Шилтеме ат атоочтор да сүйлөмдүн аякталган чегинде орун алып, баяндоочтук милдет аткарат. Бул да формалдуу түрдө III жакта деп эсептелинет. Мына ушул жагдайдын негизинде шилтеме ат атоочтук баяндооч ээни III жак боюнча туруктуу түрдө ээрчип айтылат: *...менин жасалгам да, бактым да – ушулар...* («Залкар ойлор»). *...жашоонун өз нугунда агып баратканы – ошол* («Заман Кыргызстан»). Мындай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр сан боюнча да ээрчишет.

Сурама жана аныктама ат атоочтук баяндоочтордун ээни ээрчүү нормалары, негизинен, шилтеме ат атоочтук баяндоочтор сыяктуу эле болору байкалды: *–Асман менен жердин ортосу канча? –Байбиче, кырк уул өзүндүкүбү? –Жок, ханым, оңу – өзүмдүкү, отузү – олжом (С.Закиров).* Мындай конструкциядагы сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жак, сан категориялары гана эмес, логикалык жактан да байланышып турат.

Чектелүү болсо да, тактооч жана айрым модалдык сөздөр баяндоочтук милдет аткарат. Бул сөздөр сүйлөм тутумунда нагыз өз маанисинде колдонулганда, жак, көптүк, жөндөмө, таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Баяндоочтук милдет аткарганда сүйлөмдүн бүткөн чегинен орун алат да, ээни жак боюнча ээрчибейт: *... ою алдакайда... (Ч. Айтматов). Душман тиякта ... (И.Калашников).*

Тактоочтук баяндоочтордун ээни сан боюнча ээрчишүүсүн анын семантикалык топторуна карата талдоого туура келет. Эгерде сан-өлчөм тактоочтор баяндоочтук милдет аткарса, анда абстракттуу маанидеги көптүк сан болору логикалык жактан байкалып турат. Мындай сүйлөмдөрдө ээ кандай санда болбосун, сан-өлчөм тактоочтук баяндооч логикалык жактан көптүк санда деп эсептелине берет: *Иш көптө, темир аз, уста көптө, көмүр аз (макал).*

Модалдык сөздөрдүн сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы толук маанилүү башка сөздөрдөй эмес, анткени мындай сөздөрдүн колдонулушу, биринчиден, белгилүү бир максатка – сүйлөмдөгү ойду ырастоо, божомолдоо, өкүнүү, кубаныч, же ойдун ким тарабынан экендигин билдирүү, угуучунун көңүлүн буруу, жыйынтыктоо ж.б. байланыштуу болсо, экинчиден, модалдык сөздөрдүн сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттери оошмо мүнөздө болот: бирде өзүнчө милдет аткарса, бирде толук маанилүү башка сөздөр менен тизмектелип, тутумдаш түзүлүштөгү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Ырас, ал эчкимге кошулбай жалгыз келди. (Ш. Бейшеналиев). Анын эчкимге кошулбай келгени ырас.*

Диссертациялык иште модалдык сөздөрдүн грамматикалык табияты бирдей эместиги, ошол табиятына жараша синтаксистик милдеттеринин аркыл экендиги, баяндоочтук милдет аткаргандагы ээрчишүү мүнөзү жөнүндө толук маалыматтар берилген.

Диссертациялык иште бирөөчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүү нормалары жөнүндө да толук маалымдалган.

Иш боюнча жалпы корутунду.

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табияты менен бирге талдаганда гана анын нормаларын аныктоого болору байкалды. Мисалы, ат атоочтун семантикалык ар бир тобу сүйлөм ээсинин милдетин аткарууда колдонулуш жыштыгы жана этиштик атоочтук баяндоочторду жак, сан боюнча ээрчитүүсү (окшоштуруусу) бир кылка эмес, тактап айтканда, кыйла өзгөчөлүктөрү бар. Ушундай эле көрүнүш башка сөз түркүмдөрүндө да байкалат.

2. Кыргыз тилинде этиштик жана атоочтук баяндоочтордун колдонулуш жыштыгында жана грамматикалык формаларында өзгөчөлүктөр бар. Сүйлөм тутумунда этиш сөздөр кадыресе өз маанисинде, өзүнүн табыйгы формасында (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч формаларын эске албаганда) турганда, чагына, мамилесине жана ыңгайына карабастан, дайыма баяндоочтук милдет аткарат да, жак, сан формаларында колдонулат.

3. Этиштик баяндоочторго салыштырмалуу атоочтук баяндоочтордун грамматикалык формалары ар түркүн: жак, сан, (бул форма - этишке жана атооч сөздөргө орток, ошондой болсо да, этишке көбүрөөк мүнөздүү), атооч жөндөмөсү жана мейкиндик жөндөмөлөр, орун алуу тартиби этиштик баяндоочторго караганда атоочтук баяндоочтор сүйлөм тутумунда түз орун тартиби боюнча, б.а., сүйлөмдүн бүткөн чегинде көбүрөөк жайгашат.

4. Жак мүчөсү жалганган атооч сөздөр сүйлөмдө синтаксистик бир гана милдетти, баяндоочтук гана милдетти аткарат. Жак мүчөлүү атоочтук баяндооч менен этиштик баяндоочтордо ээрчишүү нормалары боюнча окшоштук бар: алар сүйлөм тутумунда жактама ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээси менен гана байланышып, жак жана сан боюнча ээ менен толук окшошуп турат.

5. Жактама ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтордун жак боюнча ээрчишүүсү жыш колдонулса, жак боюнча ээрчибей айылган учурлары азыраак кездешет. Бул маселе иштин экинчи главасында жетишерлик айтылган.

6. Этиштик жана атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсүндө айрым өзгөчөлүктөр бар: этиштик баяндоочтордун ээни сан боюнча ээрчишүүсүнө караганда жак боюнча ээрчишүүсү туруктуу мүнөздө болсо, атоочтук баяндоочтор, көбүнчө кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочтук, зат ордуна колдонулган сын, сан атоочтук баяндоочтор жана ат атоочтун жактама ат атоочтон башка түрлөрү ээни жак боюнча ээрчишүүсүнө караганда сан боюнча ээрчишүүсү басымдуулук кылат.

Диссертациялык иш боюнча жарыяланган эмгектер

1. Асирдинова Т. Сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланышынын жолдору. //Кыргыз тили жана адабияты. Каракол; ЫМУ, 2005. - №8. 54-62-бб.

2. Асирдинова Т. Синтаксистик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланышынын жалпы маселелери. //Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол; ЫМУ, 2005. -№8. 63-69-бб.

3. Асирдинова Т. Эркин сөз айкашы жана жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары. //Вестник Исыккульского Университета. –Каракол; 2005. -№13. 186-193-бб.

4. Асирдинова Т. Этиштик баяндоочтун субстантивация кубулушуна дуушар болгон сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши. //Профессор Ж. Мамытовдун 70 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери” аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол; БМУ, 2005. -№9. 125-134-бб.

5. Асирдинова Т. Этиштик баяндоочтун зат атоочтун уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары. //Кыргыз тили жана адабияты, -Каракол: БМУ, 2005. №9. 134-140-бб.

Резюме

Асирдинова Толкун Жолдошевна

Синтаксистик бирдиктердеги багыныңкы байланыштын ээрчишүү жолунун нормалары жана принциптери

10. 02. 01 –Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: Эркин сөз айкаштары, жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары, багыныңкы байланышынын жолдору, ээрчишүү жолу, анын нормалары жана принциптери.

Диссертацияда кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү нормалары, принциптери изилденди жана эркин сөз айкашы, сүйлөмдүн деңгээлинде сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын системасында ээрчишүүнүн (окшошуунун) базалык орду аныкталды. Ушул негизде баш мүчөлөрдүн ээрчишүү жолу сүйлөмдүн структурасында гана анализденди.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү жолу алардын (баш мүчөлөрдүн) грамматикалык табиятын аныктоонун негизги белгилеринин бири болгондуктан, бул проблема тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн көптөгөн категориялары менен – сөз түркүмдөрү, алардын семантикалык топтору, ар бир сөз түркүмүнө мүнөздүү категориялар (жак, сан, жөндөмө, таандык, этиштин чак, ыңгай, мамиле ж.б.), сөздөрдүн орун тартиби ж.б. менен органикалык бирдикте каралды.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү жолу эки тараптуу – ээ тарабынан да, баяндооч тарабынан да тейленгендиктен, эки баш мүчөнүн тең грамматикалык формалары биринчи даражадагы каражаттар экендиги аныкталды.

Кыргыз тилинде этиштик баяндооч менен атоочтук баяндоочтун ээрчишүү жолунда өзгөчөлүктөр бар экендиги, ал өзгөчөлүктөрдүн адабий тилдин стилистикалык нормаларына ылайык келиши, же ылайык эместиги жөнүндө да кенири маалыматтар берилди.

Этиштик баяндоочко караганда атоочтук баяндоочтун

грамматикалык формаларынын ар түрдүү экендиги, ушул негизде атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчүү мүнөзүнүн өзгөрмөлүү болору жөнүндө (толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү, жөндөмө боюнча ээрчишүү, логикалык жактан ээрчишүү) кыргыз тил илиминде биринчи жолу илимий толук маалыматтар берилди.

Диссертациялык иштин талдоого алынган ар маселеси теориялык жактан кенири мүнөздөлүп, тилдик бай факт-материалдар менен далилденди.

Иштин методологиялык негиздери, анализдөөдөн келип чыккан теориялык жоболор, байкоолор жана жалпы жыйынтыктар практикалык жактан да белгилүү даражада баалуу.

Резюме

Асирдинова Толкун Жолдошевна

Нормы и принципы согласования синтаксических единиц подчинительной связи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01- Кыргызский язык

Ключевые слова: свободное словосочетание, синтаксические связи слов в простом предложении, виды подчинительной связи, согласования, его нормы и принципы.

В диссертации исследованы нормы и принципы согласования главных членов в кыргызском языке, также определено базовое место согласования (уподобление) в системе грамматических связей слов в предложении и свободных словосочетаний.

Так как согласования главных членов является одним из основных признаков определения их грамматической природы, исследуемая проблема была рассмотрена в органическом единстве со многими категориями грамматического строя языка: части речи, их семантические группы, категории, характерные для каждой части речи (лицо, число, падеж, у глаголов время, наклонение и др.), порядок слов и др.

Согласование главных членов носит двусторонний характер – и со стороны подлежащего, и со стороны сказуемого, поэтому грамматические формы главных членов были определены как первостепенные средства.

Также дана обширная информация об особенностях согласования глагольного и именного сказуемых в кыргызском языке, соответствуют ли эти особенности стилистическим нормам литературного языка.

В первые в кыргызском языкознании дана полная научная информация о том, что именное сказуемое, по сравнению с глагольным сказуемым, имеет различные грамматические нормы, и

согласование именного сказуемого с подлежащим носит изменчивый (непостоянный) характер (полное согласование, неполное согласование, согласование по падежу, логическое согласование)

Проблема, исследуемая в диссертационной работе, была широко охарактеризована теоретически, и доказана богатым языковым факт-материалом.

Методические основы работы, теоретические определения, полученные в результате анализов, наблюдения и общие выводы имеют значимую практическую ценность.

Resume

Asirdinova Tolkun Goldoshevna

The standards and the principles of the sequences of the syntactic units of the subordinate ties.

The dissertation work on the competing of scientific degree of philological science

Speciality: 10. 02. 01- Kyrgyz language

Main words: *free combinations, syntactic links, of words in simple sentences, types of compound links, sequences, it s norms and principles.*

The standards and the principles of sequences of the principle clause of the Kyrgyz language, the basic place of the sequences in the system of grammar connections of words in the sentence and free- combinations were defined in the dissertation.

The sequences of the principle clause is one of the main feature to denote the grammar nature, the researching problem was in the organic unit with many categories of the grammar system of the language; the part of speech , its semantic groups , categories , significant to every part of speech (person, form, gender, tense form, mood, order of words and etc.)

And also a great deal of information about the peculiarities of sequences of verbal and nominal predicate of the Kyrgyz language; the correspondence of these peculiarities with the stylistic literal standard was given in the work

The full information about nominal predicative in comparison with the verbal predicative with the subject, has changeable (unstable) character (full)sequence, semi- sequence, possessive case sequence, logical sequence) was shown for the first time in the Kyrgyz language.

The problem, researching in the work, was widely characterized theoretically and improved with rich language fact materials.

The methodical basis of the work, the theoretical definitions, which were achieved by the result of the analysis, long time observations and conclusions, have important value.

Форматы 60x84 ¹/₁₆ Көлөмү 1 б.т.

Заказ №245. Нускасы 120.

К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.

Тел.: 2-77-16 720360.

Каракол шаары, Абдрахманов көчөсү 103.